

УДК 262.3 (477.54) "18": 262.14

Пилипенко Н.Г., Посохова Л.Ю. (м. Харків)

СІМ'Я ПАРАФІЯЛЬНОГО СВЯЩЕНИКА ХАРКІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ ХІХ СТ.

Автори статті торкаються проблеми духовності українського народу, роль краєзнавства у його вихованні.

Ключові слова: історики церкви та культури, звичаєве право, сімейні відносини, законодавство, священнослужителі.

Дослідження історії сім'ї у вітчизняній історіографії має давню, однак перервану традицію. Різноманітні питання шлюбу та сім'ї в другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. досліджували правознавці, фахівці у галузі сімейного законодавства, історики церкви та культури (А. Загоровський, В. Добровольський, І. Бердніков, С. Григоровський, Н. Лащенко, А. Папков та ін.). За радянської доби і аж до кінця ХХ ст. проблемам сім'ї, на жаль, майже не приділялося уваги. В останні десятиліття історики повернулись до висвітлення історії сім'ї та розвитку сімейних стосунків в Російській імперії в ХІХ ст. (Ю. М. Гончаров, Б. Н. Миронов).

Ця стаття – перша спроба дослідити сім'ю парафіяльного священика Харківської єпархії ХІХ ст., намітити основні параметри, за якими можуть здійснюватися подальші студії. Перш за все, ми звернемо увагу на законодавче регулювання сімейних відносин, чисельність парафіяльних священиків Харківської єпархії, економіку їх сімей та деякі аспекти сімейних відносин.

Сімейне законодавство Російської імперії пройшло довгий шлях розвитку, синтезувало руське звичаєве право, візантійські світські закони, церковне право та європейське законодавство. Основою сім'ї був шлюб. З юридичної точки зору правознавці ХІХ ст. визначали шлюб як унормований правом довічний союз чоловіка і жінки. При цьому, фактичну основу шлюбу складало спільне проживання подружжя [1, с. 70].

Однією з головних умов укладання шлюбу було досягнення особами, що прагнули вступити до шлюбу, певного віку. У 1830 р. законодавчо були встановлені такі вимоги: заборонялося вступати до шлюбу чоловікам до 18 років, жінкам – до 16 років [2, с. 3]. Крім цього, необхідними умовами для вступу до шлюбу були розумове здоров'я наречених, їх взаємна згода, згода з боку батьків чи опікунів, відсутність родинних зв'язків (кровних та духовних), належність молодят до одного віросповідання та ін. Особливо важливо для дослідження родин духовенства є те що, ченцям, священикам та дияконам заборонялося вступати до шлюбу. Відсутність названих умов була перешкодою для вступу до шлюбу [3, с. 35].

Шлюб вважався дійсним тільки за умови його здійснення відповідно встановленій законом формі. Російське законодавство визнавало тільки церковну форму укладання шлюбу в присутності 2-3 свідків [4, с. 3]. За законодавством шлюб міг бути

припинений у випадку смерті одного з членів подружжя та разі визнання шлюбу недійсним (при порушенні умов укладання шлюбу). Розлучення в Україні та Росії в ХІХ ст. були досить рідкісним явищем, як серед православного населення в цілому, так і в середовищі духовництва. Факт розлучення міг мати місце в чотирьох випадках: в разі подружньої зради; засудження до кримінальної відповідальності одного з членів подружжя; у випадку хвороби дружини чи чоловіка, яка перешкоджала шлюбним стосункам; а також коли один з членів подружжя пропав безвісти [5, с. 43].

Отже, сімейні стосунки в суспільстві ХІХ ст. мали дві специфічні риси. По-перше, це значна роль церкви в регулюванні сімейних відносин, яка зберігалася протягом усього ХІХ ст.; по-друге, фактична відсутність приватного життя, тобто суспільний характер сімейних стосунків, що був притаманний більшості населення Російської імперії [6, с. 31].

Спираючись на дані статистики та перепису 1897 р., ми можемо прослідкувати зміни в чисельності білого духовництва Харківської губернії протягом ХІХ ст. Так, в 1836 р. в губернії налічувалося 5141 священно- та церковнослужитель та 6114 їх дітей [7, с. 159]. В середині ХІХ ст. єпископ Харківський Філарет (Гумілевський) навів такі цифри щодо кількості духовництва в єпархії: 5509 чоловіків та 5660 жінок [8, с. 28]. За даними першого всеросійського перепису 1897 р. в губернії було 10918 осіб, що належали до духовного стану [9, с. 2]. Отже, кількість духовництва Харківської губернії протягом ХІХ ст. не зазнала значних змін, хоча і простежуються тенденції до зменшення чисельності осіб духовного стану.

Дослідження економіки сім'ї парафіяльного священика Харківської єпархії ХІХ ст. має включати такі параметри, як джерела прибутків в сімейний бюджет та основні витрати. Основними джерелами прибутків родин духовництва в цей час була добровільна плата парафіян тієї чи іншої церкви за треби та прибутки з церковних земельних наділів. Земельний наділ для потреб духовництва як правило надавався державою або відводився самими парафіянами. Кількість церковної землі на межі ХVІІІ-ХІХ ст. не була сталою. За імператорським наказом 1798 р. передбачалося виділяти для парафіяльних церков, які знаходилися на поміщицькій землі, по 33 десятини. З цієї кількості 30 десятин відводилося для обробітку, а 3 десятини – під пасовище. Ця земля вва-

жалася наданою священику в довготривалі користування. Передбачалося, що обробляти наділи мають парафіяни. Духівництво ж мало отримувати врожай у натуральному вигляді (зерном, сіном) або могло домовлятися про заміну продуктів грошима [10, с.367].

Особливої уваги заслуговує спосіб матеріального забезпечення священно- та церковнослужителів, який запровадив у своєму селі Кручик Богодухівського повіту В. Н. Каразін. Відповідно до договору, укладеного зі священнослужителями, В. Каразін зобов'язався щорічно виплачувати їм певну суму грошей, збільшуючи її по мірі підвищення цін на товари першої необхідності. Священик та церковнослужителі в свою чергу зобов'язалися не займатися землеробством і не брати з парафіян плати за треби. Церковна земля при цьому належала В. Каразіну на правах оренди [11, с.145]. Проте, знаходилися, звичайно і такі поміщики, які вирішили використати таку практику в своїх інтересах – замінювали церковні наділи іншими, гіршими за якістю, або навіть просто відбирали церковні землі. Скарги священиків на такі вчинки поміщиків були досить розповсюдженими в Харківській єпархії [11, с.149].

Це явище стало головною причиною зміни законодавства щодо обробітку церковної землі парафіянами. За указом 1801 р. обробітком церковної землі мали займатися самі церковнослужителі. У 1829 р. було прийнято рішення збільшити церковні наділи до 99 десятин [10, с.367]. Проте документи архіву Харківської духовної консисторії свідчать, що і після видання указу 1829 р. в більшості випадків розміри церковних наділів становили 33-35 десятин [12, оп.41, спр.114, арк.4]. Отже, земельний наділ був основою матеріального забезпечення родин парафіяльного духівництва Харківської єпархії.

Важливим джерелом прибутків представників духівництвом була плата парафіян за треби – молитви та церковні обряди: хрещення, вінчання, сповідь, причастя та ін. Хоча треб існувало чимало, але це навіть при тій умові, що виконання більшості з них забезпечувалося урядовими наказами, зовсім не означало великих прибутків. Фіксовані розміри плати за ці послуги були встановлені лише в другій половині XVIII ст. і являли собою вкрай незначні суми. В 1801 р. їх збільшили в два рази в порівнянні з попереднім часом, але і ця плата, за свідченням сучасників, була надто малою, аби забезпечити задоволення матеріальних потреб духівництва [11, с.150].

Такими були основні джерела прибутків парафіяльного духівництва, але їх було явно недостатньо для підтримання нормального життєвого рівня родин духівництва. Це можна заключити з того, що, як свідчать джерела, існували й інші шляхи поповнення сімейного бюджету. До них слід віднести перш за все державні виплати, тобто жалування. Для цього всі церковні парафії було поділено на 7 розрядів і оклад встановлювався в залежності від рівня освіченості священика. Детальні дані стосовно поділу парафій Хар-

ківської єпархії та відмінностей їх забезпечення навів Харківський єпископ Філарет (Гумілевський) [8, с.28].

Крім цього, представники духівництва для покращення свого матеріального становища нерідко займалися різноманітними промислами і ремеслами, а також торгівлею. Це яскраво ілюструє скарга валківських козаків в полкову канцелярію, яка відноситься до другої половини XVIII ст., але є характерною й досить показовою і для XIX ст. Козаки скаржилися на те, що торгівельна діяльність валківських священиків та конкуренція з їхнього боку завдає великих збитків представникам інших станів [13, с.6].

Не варто забувати і про ряд невеликих та нестабільних джерел прибутків духівництва, а саме таких, як пригощання та подарунки парафіян. Скажімо, у XIX ст. був дуже розповсюджений звичай "славлення", коли під час великих свят священик відвідував парафіян з привітаннями і отримував за це певну винагороду. Однак, наявність або відсутність цих джерел прибутків була пов'язана з суб'єктивними моментами, такими як популярність священика серед парафіян, рівень заможності самих селян, а також залежала від конкретних умов – наприклад, року.

Таким чином, основні джерела прибутків духівництва, якими були плата за треби і прибутки з церковних земельних наділів, поєднувались з іншими, додатковими, які носили не стабільний характер, проте, були матеріальною підмогою для священнослужителів і впливали на стан сімейного бюджету. Переходячи на мову цифр, варто навести такі дані статистики по Російській імперії: в 1806 р. з більш ніж 26 тис. церков тільки у 185 прибутки священнослужителів досягали 1 тис. крб. на рік, переважна більшість мала річний прибуток у 50-150 крб. Однак чимало з них отримували по 5-10 крб. на рік. Що стосується Харківської єпархії, то в 1806 р. Харківська духовна консисторія надала Синоду відомості про середні річні прибутки єпархіального духівництва. Наприклад, в Куп'янському повіті, який мав 75 церков, у майже 20 з них отримували річні прибутки в розмірі від 80 до 120 крб., всього ж від 13 до 20 крб. прибутку [11, с.150]. Отже, Харківська єпархія за рівнем матеріального становища родин духівництва в порівнянні з загальною картиною по Російській імперії займала середні позиції.

Однак, виникає питання наскільки прибутки родинного бюджету священиків покривали необхідні статті витрат. Один з священиків того часу у своєму записничку підраховував загальну суму домашніх витрат за вісім місяців. Його родина витратила на домашні потреби близько 40 крб., відповідно за весь рік вона витрачала не менше 60 крб. Річні ж прибутки, які священик отримував з основних джерел (землі та плати за треби), становили близько 50 крб. [14, с. 529]. Очевидно, що цього було замало для покриття витрат. Чим же покривався дефіцит в сімейному бюджеті? Саме тут в пригоді ставали додаткові

джерела поповнення бюджету, про які вже йшлося раніше. Тільки дякуючи цим прибуткам парафіяльний священик міг звести кінці з кінцями. Дослідники XIX ст. стверджували, що така ситуація була характерна для більшості родин парафіяльного духовництва.

Наприклад, Н.Воложський писав, що “у духовної особи було багато дуже необхідних і злободенних потреб: як прожити скромним жалуванням при нинішній дорожнечі, та до того ж з родиною, з дітьми, яких треба виростити, виховати і прилаштувати? Нехай навіть в семінарії нічого не треба платити за навчання, але ж не мало потрібно на одяг і на утримання синів у місті. Потрібно прилаштувати і видати дочок заміж і бажання батьків зробити це поки вони ще живі тим природніше, що у випадку смерті духовної особи, його родина залишається в дуже злиденному становищі...” [15, с. 511]. Саме про такі тенденції та їх негативні наслідки писав у своєму щоденнику відомий духовний письменник, харківський протоієрей Іоанн Чижевський: “В результаті несприятливих обставин наше духовенство стоїть на низькому ступені матеріального добробуту – обставина, яка робить духовне звання не привабливим, приплив до нього свіжих і дієвих сил не можливим, а тільки вихід з нього кращих людей; все це привело до того що наші наставники, повністю захоплені життєвими турботами про матеріальне, стали тільки виконавцями обрядової сторони релігії” [16, с.24]. Отже, рівень матеріального добробуту родин парафіяльного духовництва Харківської єпархії XIX ст. був досить скромним. Духівництво жило тими ж щоденними турботами та інтересами, що і селяни-парафіяни тієї чи іншої церкви.

Сімейні відносини парафіяльних священиків – один з найменш досліджених аспектів історії церкви в Україні. За словами одного з іноземців, що відвідав Російську імперію в XIX ст. біле духовництво “VELO життя у шлюбі, який був обов’язковим для нього” [17, с.103]. Для молодої особи, що прагнула отримати сан священика, шлюб був бажаним явищем. Це, по-перше, зумовлювалося заборонаю вступати до шлюбу після висвячення, по-друге, нерідко шлюб був запорукою отримання багатої парафії, яку іншим способом одержати було досить складно. Справа в тому, що місце батька-священика, який не мав сина, закріплювалося в якості посагу за донькою, тому дівчина духовного походження часто навіть не могла взяти шлюб, не маючи приданого у вигляді церковної парафії. З іншого боку, семінарист для того, щоб бути висвяченим на священика, часто повинен був спочатку знайти наречену з таким посагом. Чимало свідчень про існування такого положення речей зустрічаються в розпорядженнях єпархіального керівництва як у XVIII ст., так й у XIX ст. [18, с.112; 19, с.103].

Таким чином, шлюби традиційно укладалися в середині стану духовництва. Якщо дружиною священика ставала дівчина, яка не належала до духовного стану, то за законом вона отримувала всі права цього стану і зберігала їх за собою навіть залишившись вдовою, доки не вступала в новий шлюб [20, с.82].

Щодо віку вступу до шлюбу, то серед осіб духовного стану, як і в інших прошарках суспільства XVIII-XIX ст., домінували ранні шлюби. В середині XIX ст. більшість дівчат вступала до шлюбу до 21 року, а хлопців – до 23-24 років. Характерно, що в містах молодята були, як правило, на 2-3 роки старшими, ніж в сільській місцевості. Число наречених духовного стану до 21 року в губернії було в декілька разів вищим, ніж в Харкові [21, с.235].

Цікаві результати щодо сімейних відносин вдалося отримати в ході опрацювання близько 80 некрологів священиків, розміщених в “Харківських єпархіальних відомостях” з 1868 по 1882 рік. Аналіз здійснювався за такими показниками, як тривалість життя, соціальне походження священика, вікова різниця членів подружжя, кількість дітей в родині та ін. Вдалося встановити, що середня вікова різниця членів подружжя в родинях священнослужителів Харківської єпархії була досить незначною і в середньому становила 5 років на користь чоловіка. Цікаво, що вкрай рідко члени подружжя були однакові за віком, і взагалі не спостерігаються випадки, коли б старшою була дружина.

Безумовно, домінуючу роль в родинних стосунках грав чоловік. Це було закріплено в сімейному законодавстві Російської імперії [4, с.4,]. В основі родинної філософії того часу лежав принцип “всесвітньої ієрархії”: світом править Бог, державою – цар, а родиною – чоловік, батько [6, с. 22]. Оскільки чоловік був головою сім’ї, то дружина повинна була стати її душею. Саме вона повинна була відповідати за ту атмосферу, яка панувала в домі [22, с. 31]. Однак ці ідеальні положення в повсякденному житті часто зводилися нанівець та виливалися в негаразди та конфлікти, тим більше, що шлюб іноді укладався за необхідністю, викликаного цілком буденними потребами. Дослідники XIX ст. наводили чимало випадків конфліктів в родинях парафіяльних священиків. Таким прикладом може бути родинне життя настоятеля Ізюмського собору Й. Погорлевського, дружина якого навіть дозволяла собі підняти руку на чоловіка [8, с. 94].

Родини парафіяльних священиків традиційно були багаточисельними [23, с. 258]. В середовищі осіб духовного стану існував гранично високий природний приріст, що пояснювався обов’язковим та раннім вступом до шлюбу і категоричною заборонаю будь-яких способів обмеження народжуваності. Деякі дослідники, наприклад Б. М. Миронов, стверджують, що духовництво було найбільш багатодітним станом Російської імперії [24, с. 224].

Однак, аналіз даних некрологів священнослужителів, розміщених у “Харківських єпархіальних відомостях”, надав змогу підрахувати середню кількість дітей в родинях парафіяльних священиків Харківської єпархії. Виявилось, що в середньому в таких сім’ях було п’ятеро дітей.

В Російській імперії в цілому в родинях духовництва було в середньому 3-4 дитини [24, с.224].

Життєвий цикл родин священнослужителів, за думкою Б.М. Миронова, дає нам історію малої сім'ї. За його підрахунками, максимальної величини родини духовництва досягали, коли членам подружжя було 40-44 роки (двоє батьків і 4-5 дітей), після чого чисельність членів родин починала зменшуватися. Це було пов'язано з тим, що в сім'ях духовництва тільки один син наслідував місце батька і ставав його спадкоємцем як духовна особа, тобто отримував його парафію, інші ж сини повинні були влаштовувати своє життя деінде. Доньки після заміжжя також залишали батьківську оселю. Таким чином, коли батьки досягали 60-річного віку з ними залишався тільки один син, що мав успадкувати місце батька, і молодша донька, яка ще не встигла вийти заміж. Зрештою, батьки залишалися з одним сином і доживали з ним своє життя [24, с. 255].

Ставлення до дітей в родинях священників носило традиційний для тогочасного суспільства характер. В них бачили перш за все продовжувачів роду і опору в старості. Особлива увага в родинях духовництва відводилася релігійно-моральному вихованню дітей, обов'язковими елементами якого були відвідування церкви та співи у церковному хорі.

За станом здоров'я дітей наглядала, як правило, мати. Вона повинна була слідкувати, щоб діти були одягнені, нагодовані. В обов'язки батька входило релігійне напучення дітей. Покірність дітей старшим була віками виробленою традицією.

Питання про освіту дітей в сім'ях парафіяльного духовництва заслуговує особливої уваги, оскільки довгий час, починаючи ще з другої половини XIX ст., як в науковій, так і в художній літературі широко розповсюдилася думка про вкрай низький рівень освіченості представників духовного стану, їх безграмотність, малокультурність і т.д. [25, с. 32; 26, с.53].

Сьогодні історики церкви та культури, спираючись на історичні джерела, доводять абсолютну невідповідність цього твердження реальному стану речей. Так, Б. М. Миронов стверджує, що представники духовного стану мали дуже високий рівень освіченості на той час. За рівнем грамотності духовництво не поступалося дворянам: в 1897 р. середній рівень грамотності серед дворян (старших 9 років) складав 86 %, а серед представників духовного стану – 89 %. На основі цих даних, Б.М.Миронов робить висновок, що духовництво в XIX ст. було більш освіченим, ніж інші стани суспільства Російської імперії [24, с. 31]. Ці тенденції яскраво підтверджуються на прикладі парафіяльного духовенства Харківської єпархії XIX ст. Аналіз близько 80 некрологів священників "Харківських єпархіальних відомостей" дає змогу стверджувати, що абсолютно всі священники Харківської єпархії в другій половині XIX ст. мали середню освіту. Серед хлопчиків віком від 10 до 19 років майже 90 % отримували середню освіту. Цікаво, що близько 70 % з них

здобували духовну освіту, і тільки 20 % - вчилися в світських навчальних закладах. Трохи нижчим, але теж досить високим був рівень освіченості серед дівчат того ж віку. З них середню освіту отримували близько 50 %, і знову ж таки більшість, а саме 40 % - вчилася в жіночих духовних закладах освіти. Досить значний відсоток дітей парафіяльного духовництва Харківської єпархії мав і вищу освіту. Про це свідчить той факт, що багато з них знаходилося на таких посадах, які потребували університетської підготовки, як наприклад, лікар [27, с. 351].

Отже, рівень освіченості дітей в сім'ях представників парафіяльного духовництва Харківської єпархії в XIX ст. був надзвичайно високим, і є свідченням того, що духовництво було найбільш освіченим станом України XIX ст.

Цікавим є питання, чим заповнювався вільний час від служби і господарських турбот в родинях парафіяльних священників. За свідченням деяких сучасників, "розваг у духовництва майже ніяких не було, не було книг і газет для читання, оскільки для більшості вони недоступні за ціною, не було ні карт, ні гри на музичних інструментах. За таких умов у вільний час все зводилося до спілкування і застілля [28, с.89]. Найбільшим приводом для цього було храмове свято, тобто те, в честь якого була збудована церква. На святкування з'їжджалася вся родина священника та священнослужителі з сусідніх сіл. "Бувало, зберемось де-небудь на свято, розсядемося, починаються поважні розмови про погоду, коней, господарство, про парафіяльні справи. Жінки в іншій кімнаті ведуть свої розмови. Так проходить час до обіду. І тільки за обідом язики поступово розв'язувались. Ставало гамірно, весело, лунали жарти і сміх", - так згадував сучасник про святкування одного з храмових свят [28, с.86]. Іноді таке святкування супроводжувалось прогулянками, співами, подорожами і могло тривати кілька днів.

Такі способи проведення вільного часу та ще цілий ряд чинників (близькість священника і парафіян у побуті та повсякденному житті, матеріальна залежність від них) мали іноді і негативні наслідки. Повсякденні турботи по утриманню родини і навчанню дітей, життя у віддаленій сільській місцевості часто "надламували" священнослужителів, і деякі з них відрізнялися "неканонічною поведінкою", найпоширенішим проявом якої була схильність до вживання міцних напоїв [29, с.34.] В церковній мемуаристиці чимало прикладів цього [14, с.533]. Слід зауважити, що такі випадки завжди серйозно розглядалися єпархіальним керівництвом й священники суворо каралися, нерідко навіть втрачали свої парафії [12, оп.5, спр.684, арк.39]. Проте не слід перебільшувати масштаби цього явища в середовищі священно- та церковнослужителів. Представники духовного стану були частиною оточуючого суспільства з усіма його недоліками і вадами. Очевидно й те, що у літературі спостерігаються завищені вимоги по відношенню до духовництва, яке, за уявленнями письменників

та публіцистів, мало втілювати виключно позитивні риси.

Отже, сім'я парафіяльного священика Харківської єпархії XIX ст., як і мільйони інших родин України, являла собою систему зв'язків – шлюбних, родинних, господарських, правових, моральних і психологічних. Сім'я була ніби змен-

шеною моделлю великого суспільства. Разом з тим, родини духовництва мали свої характерні риси, які формувалися століттями під впливом багатьох історичних факторів. Здається, що вивчення цього мікрокосму приховує в собі чимало дивовижного та важливого для розуміння соціальної історії суспільства України.

Примітки

1. Бердников И. С. Краткий курс церковного права. – Казань, 1888.
2. Григоровский С. Сборник церковных и гражданских законов о браке и разводе и судопроизводство по делам брачным. – СПб., 1901.
3. Загоровский А. И. Курс семейного права. – Одесса, 1909.
4. Свод законов гражданских. – М., 1897.
5. Добровольский В. И. Брак и развод. – СПб., 1903.
6. Гончаров Ю. М. Историческое развитие семьи в России в XVIII- начале XX в. // Преподавание истории в школе. – 2001. - № 7. – С.21-32.
7. Материалы для статистики Российской империи. – СПб., 1839.
8. Филарет (Гумилевский) Историко – статистическое описание Харьковской епархии. – М., 1852. – Отд. 1.
9. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. – СПб., 1904. – Т.47.
10. Смолич И. К. История русской церкви. – М., 1997. – Т.8. – Ч.2.
11. Лащенко Н.А. Материалы к столетию Харьковской кафедры // Харьковский сборник. – 1894. – Вып.8. – С.99-171.
12. Державний архів Харківської області. Ф.40.
13. Лебедев А. Землевладение и торговые промыслы духовенства Белгородской епархии в XVIII в. – Х., 1905.
14. Семевский В. И. Сельский священник во второй половине XVIII в. // Русская старина. – 1877. – № 8. – С.501-538.
15. Воложский Н. Об улучшении быта духовенства // Русский вестник. – 1863. – № 12. – С.503-536.
16. Чижевский И. Л. Из путевых заметок (отрывок из дневника). – Х., 1866.
17. Трегубов С. Религиозный быт русских и состояние духовенства в XVIII в. по мемуарам иностранцев. – СПб., 1884.
18. Посохова Л.Ю. З історії шлюбів священиків Слобідської України XVIII ст. // Проблеми історії та археології України. – Х., 2004. – С.111-113.
19. Харьковские епархиальные ведомости. – 1867. – № 4. – С.101-103.
20. Свод законов о состояниях. – СПб., 1846.
21. Курман М.В. Воспроизводство населения до-революционного крупного города (на примере Харькова) // Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР, – М., 1977. – С.230-246.
22. Хороший тон. Сборник правил и советов на все случаи жизни общественной и семейной. Репринт. изд. – М., 1991.
23. Стефанович П. С. Приход и приходское духовенство в русской церкви. XVIII-XIX в.в. // Православная энциклопедия. – М., 2000. – С. 255-274.
24. Миронов Б. Н. Социальная история России. – СПб., 1999. – Т.1.
25. Папков А. Церковно-общественные вопросы в эпоху царя-освободителя. – СПб., 1902.
26. Решетников М. Ф. Полное собрание сочинений. – Свердловск, 1939. – Т.1.
27. Харьковские епархиальные ведомости. – 1879. – № 17. – С.350-352.
28. Из Подольской старины // Русская старина. – 1911. – №10. – С.80-97.
29. Иванова А.Н. Русская православная церковь и крестьянство в к. XIX-н. XX в. // Духовность. Журнал гуманитарных исследований. – 2002. – Кн. 2. – С.30-48.

Summary:

The authors of the article cover the problems of cultural wealth of the Ukrainian people, the role of regional geography in their upbringing.

Key words: Historians of the church and culture, custom right, family relationships, legislation, clergymen.

